

**ANNA KARWIŃSKA
MICHAŁ KUDŁACZ**

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

GRZEGORZ WĘCŁAWOWICZ

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
im. St. Leszczyckiego PAN w Warszawie

DYSFUNKCJE I EUFUNKCJE AMORFICZNEGO ROZLEWANIA MIAST W POLSCE – PERSPEKTYWA BADAWCZA*

Abstract: Dysfunctions and Eufunctions of Urban Sprawl in Poland – Research Perspective. The article was devoted to issues connected with urban sprawl considered as a research problem. Our suggestion is to make the analysis of *dysfunctions* and *eufunctions* of this process moving away from a fairly general focus primarily on negative effects of urban sprawl. The starting point is the conviction that urban sprawl in Poland has its own specific characteristics, due to the peculiarities of the history and cultural heritage that shaping social attitudes, opinions as well as mental orientations. In the face of the growing problem of urban sprawl in Poland, there is a need to develop conceptual tools for public administration at central and local level in the area of urban sprawl control tools and the transition to the so-called smart sprawl, which is compact city and crystallization of settlement systems. However, this requires taking a detailed empirical research.

Keywords: Dysfunctions, eufunctions, smart sprawl, urban sprawl.

Wprowadzenie

Jednym z istotniejszych, współczesnych procesów przestrzennych, dotykających również sferę gospodarczą i społeczną jest tzw. amorficzne rozlewanie się miast określane w literaturze anglosaskiej pojęciem *urban sprawl*, które głównie dotyczy niekontrolowanego przez władze ośrodka metropolitalnego odpływu potencjału spo-

* Przedstawiona tematyka badawcza jest rezultatem ukształtowania się w latach 2015-2016 interdyscyplinarnego zespołu badawczego (składającego się z socjologów, geografów, ekonomistów, urbanistów i architektów, specjalistów od zarządzania i administracji, prawników z IGiPZ PAN i UEK w Krakowie) oraz aplikacji o finansowanie zaproponowanych kompleksowych badań procesu rozlewania się miast.

łecznego i gospodarczego poza granice administracyjne miasta-rdzienia do otaczających obszarów. Zjawisko to oceniane zazwyczaj negatywnie, z punktu widzenia władz metropolii, (miasta-rdzienia) posiada również wiele pozytywnych skutków dla obszaru metropolitalnego. Pojęcie rozlewania się miast (ang. *urban sprawl*) w ujęciu historycznym oznacza luźną lub nieregularną zabudowę o niskiej intensywności rozprzestrzeniającą się bez generalnego planu zagospodarowania przestrzennego w większej skali [Bruegmann 2005].

Tytuł opracowania wywodzi się z koncepcji „funkcji” Mertona [1982] rozumianej jako skutek działania określonych procesów, w podziale na: eufunkcje (jako zjawiska, czynniki prowadzące do harmonijnego rozwoju i wzmacniania zasobów rozwojowych regionu) oraz „dysfunkcje” (jako zjawiska, czynniki szkodzące – destabilizujące, zagrażające integracji większej całości, np. miasta, przeszkadzające w osiągnięciu zamierzonych celów społecznych).

Zjawisko rozlewania się miast może, w znacznym stopniu być kontrolowane przez ograniczenie jego dysfunkcji, mimo że jest to zjawisko w dużej mierze rynkowe o charakterze naturalnym, żywiolowym i dynamicznym. Poprawa negatywnego bilansu amorficznego rozrostu osadnictwa w Polsce jest niemożliwa bez kompleksowych badań uwarunkowań i skutków tego procesu (społecznych, gospodarczych, przestrzennych) – które dotąd rzadko podejmowano.

Rozwój miast i urbanizacji społeczeństwa polskiego ma wyraźną specyfikę wynikającą z nawarstwienia uwarunkowań historycznych i dziedzictwa kulturowego. Podstawową cechą wyróżniającą (w kontekście europejskim) rozwój osadnictwa miejskiego w Polsce jest jego ekstensywny i amorficzny rozwój. Rozlewaniu się przestrzennemu miast w praktyce nie zapobiegały nieustannie modyfikowane systemy prawne, planowanie przestrzenne (zarówno w gospodarce centralnie sterowanej, jak i gospodarce rynkowej) oraz odrodzenie samorządów po 1989 r. Rozlewanie się miast opisywane w Polsce jako rozproszona suburbanizacja lub ekstensywny rozrost osadnictwa miejskiego (*urban sprawl*) przyczynia się bardzo silnie do podtrzymywania nieładu przestrzennego, obniżenia sprawności funkcjonowania systemu osadniczego w skali kraju, co generuje negatywne konsekwencje gospodarcze, społeczne i środowiskowe.

1. Rozlewanie się miast w Polsce jako problem badawczy

Zjawisko rozlewania się miast w zakresie skali i struktury przestrzennej jest w Polsce rozpoznane fragmentarycznie, a w jeszcze mniejszym stopniu w zakresie generujących je przyczyn, skutków społecznych, gospodarczych i ekologicznych. Prowadzenie badań, przez poszczególne nauki oddzielnie znacznie ograniczyło powstawanie koncepcji i teorii wyjaśniających zmiany, jakie zachodzą w miastach i na obszarach podmiejskich. Dodatkowo podstawowe badania dotyczące skali i struktury przestrzennej są dosyć rzadkie [np. Śleszyński 2014], w większości są to analizy dotyczące jednego

miasta i jego strefy podmiejskiej [np. Gutry-Korycka 2005; Więclaw-Michniewska 2006; Degórska, Deręgowska 2008; Przesmycka 2012; Mantey 2011, 2013].

Podjęcie szczegółowych badań wychodzących poza granice miasta jest istotnym elementem dotychczasowych badań nad mechanizmami transformacji miast i obszarów metropolitalnych w Polsce i Europie Środkowej prowadzonymi od wielu lat w IG i PZ PAN w Warszawie [Więclawowicz 1996, 2002, 2007, 2013]. W badaniach tych koncentrowano się w większym stopniu na zróżnicowaniach społeczno-przestrzennych wewnątrz miast. Starano się odpowiadać na ogólne pytanie badawcze: jak w przestrzeni ulokowane są określone zjawiska społeczne i gospodarcze? Odpowiedź na to pytanie nie dawała wystarczających podstaw do pełnego poznania mechanizmów kształtujących miasta Polski. Niezbędne jest w tym względzie zbudowanie odpowiadającej aktualnym potrzebom, bardziej spójnej teorii.

O skali problemu rozlewania się miast w Polsce i szerzej ładu przestrzennego świadczy również upubliczniony w 2013 r. *Raport o ekonomicznych stratach społecznych kosztów niekontrolowanej urbanizacji* [Kowalewski *et al.* 2013]. Przeglądem problemów suburbanizacji jest również opublikowany w bibliotece urbanisty tom 7: *Problemy suburbanizacji* [Lorens 2005].

Podjęcie prac w ostatnich latach nad ukształtowaniem nowej polityki miejskiej przynoszą cząstkowe badania nad znalezieniem rozwiązań [np.: Jadach-Sepioło 2014]. W skali międzynarodowej podobne zjawiska i procesy oraz próby diagnozy podejmowane były w krajach byłego bloku komunistycznego, z których można wymienić np.: [Nuissel, Rink 2005; Zekovic *et al.* 2015]; oraz w skali całej Europy np.: [Szirmai 2011; Piorr *et al.* 2011]; czy w Stanach Zjednoczonych np. [Goetz 2013].

Jednym z elementów wpływających na proces dynamizowania *urban sprawl* jest powstawanie nowych wzorów przestrzennych odpowiadających nowym lub odradzającym się wzorom kulturowym charakterystycznym dla obecnego etapu rozwoju społeczno-kulturowego. Szczególne znaczenie ma również wielodyscyplinarne podejście badawcze skierowane na budowę wieloaspektowych koncepcji wyjaśniających.

Wobec narastającego problemu *urban sprawl* w Polsce, istnieje potrzeba wypracowania narzędzi koncepcyjnych dla administracji publicznej szczebla centralnego oraz samorządowego w zakresie kontroli rozlewania się miast oraz przejścia do tzw. *smart sprawl*, czyli *miasta zwarte* i krystalizacji układów osadniczych. Opanowanie problemu niekontrolowanego rozlewania miast ma fundamentalne znaczenie dla polityki rozwoju lokalnego i regionalnego. To jeden z kluczowych problemów powodujących nieefektywność planowania przestrzennego, zarządzania finansowego, co z pewnością wpływa na jakość potencjału społeczno-gospodarczego miast.

Wyjaśnienie zjawiska rozlewania się miast w formie rozproszonej suburbanizacji wymaga dogłębnego poznania sposobów funkcjonowania i struktury tego zjawiska w ujęciu wielodyscyplinarnym, w celu dostarczenia podstawowych „narzędzi” o charakterze koncepcyjnym do zmniejszenia skali i ograniczenia negatywnych skutków rozlewania się miast w Polsce. Zakładamy, że punktem wyjścia pogodzenia aspiracji

społecznych związanych z możliwościami zaspokojenia potrzeb przestrzennych mieszkańców jest dostarczenie wiarygodnej diagnozy o zaletach i wadach rozpraszania zabudowy miejskiej.

Pierwszym krokiem jest identyfikacja polskiej specyfiki procesów rozlewania się miast i wypracowanie spójnej oraz efektywnej koncepcji pokazującej możliwości przeciwdziałania dysfunkcjom oraz sposoby wzmacniania eufunkcji.

2. Główne przyczyny amorficznego rozlewania się miast w Polsce (założenia badawcze i hipotezy)

Przedstawione poniżej przyczyny mają charakter hipotetyczny i wymagają dalszego sprawdzania i określenia stopnia ich istotności w warunkach polskich. Badania o charakterze interdyscyplinarnym pozwolą na zweryfikowanie różnych koncepcji teoretycznych, wypracowanych w różnych okresach rozwoju rozważań nad miastami w Polsce, np. takie jak: cykl życia miasta, falowa koncepcja rozwoju struktury przestrzennej miasta Korcellego [1974], teoria progów rozwojowych Malisza i Zurkowskiego [1971], miasta postsocjalistycznego [Węclawowicz 1996, 2007, 2013]. Istotnym elementem weryfikacji empirycznych powinno być również odniesienie się do koncepcji pochodzących z tzw. szkoły chicagowskiej (wraz z klasycznymi modelami rozwoju miast i regionów miejskich), szkoły kalifornijskiej [np. koncepcje: *post-metropolis*, Soja 2000] maszyny wzrostu – ang. *growth machine* [Molotch 1976], które składają się na wyjaśnienie zmiany i przebiegu procesów urbanizacyjnych związanych z rozlewaniem się miast. Uwzględnienie nawet tylko ww. koncepcji pozwoli na lepsze poznanie genezy i specyfiki rozlewania się miast w Polsce oraz pokazanie zróżnicowanego przestrzennie przebiegu zjawiska i jego typologii, wreszcie na łatwiejszą identyfikację dysfunkcji i eufunkcji rozlewania się miast z punktu widzenia aspektów gospodarczych, przestrzennych, społecznych i prawnych. Wynikiem badań powinno być wypracowanie koncepcji wyjaśniającej rozlewanie się miast (*urban sprawl*) z układem hierarchizacji siły wyjaśniającej stosowanych pojęć badawczych. Dopiero taka koncepcja umożliwi kontrolowane rozlewanie się miast przez znalezienie kompleksowych remediów na potrzeby planowania przestrzennego oraz zarządzania przestrzenią obszarów miejskich.

1. *Główną przyczyną rozlewania się miast w Polsce jest nadmierna liberalizacja prawa w zakresie planowania i zagospodarowania przestrzennego.*

Potwierdzenie lub odrzucenie tak sformułowanej hipotezy wymaga analizy uwarunkowań prawnych dotyczących zagospodarowania przestrzennego i polityki przestrzennej, prawa budowlanego, *Ustawy o finansach publicznych*, relacji prawa lokalnego do prawa własności itp.

2. *Możliwość kontrolowania i ograniczenia negatywnych konsekwencji rozlewania się miast jest ściśle powiązana z poziomem rozwoju społeczeństwa obywatelskiego.*

Potwierdzenie takiej hipotezy wymaga przeprowadzenia analizy zmian uwarunkowań społeczno-kulturowych. Dotyczyć to może np.: przemian orientacji mentalnych, potencjału kapitału społecznego, ewolucji systemów wartości, celów polityki planowania przestrzennego, określenie determinant przyciągających na przedmieścia i wypychających z miasta centralnego, określenie stopnia realizowania aspiracji i oczekiwań „suburbantów”, badania czynników przemian postaw i opinii mieszkańców. Możliwość racjonalnego zagospodarowania terenów przeznaczonych pod zabudowę (np. realizacja koncepcji *smart sprawl*) jest uwarunkowana koniecznością wykonania wyprzedzających opracowań urbanistycznych w warunkach osiągnięcia konsensusu z zainteresowanymi kategoriami społecznymi i grupami interesów. Uzyskanie takiego konsensusu możliwe jest tylko w warunkach funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego.

3. *Proporcje między dysfunkcjami oraz eufunkcjami rozlewania się miast zależą od sposobu definiowania interesów przez różnych uczestników tego procesu w różnym czasie.*

Analiza uwarunkowań gospodarczych dotyczyć będzie następujących analiz: ustaw o samorządzie, o dochodach jednostek samorządu terytorialnego, o finansach publicznych, analiza polityk publicznych, analiz uwarunkowań (zjawisk niesterowalnych, tj. wahań cykli koniunkturalnych, globalizacji, metropolizacji, digitalizacji, gospodarki wiedzochłonnej), przepływów finansowych miasto – rdzeń – suburbia, analiza zysków i strat przeprowadzki na peryferia miast. Potrzebna jest również analiza uwarunkowań przestrzennych i środowiskowych przez: określenie konsekwencji zmian polityki planowania przestrzennego, delimitację obszaru funkcjonalnego dla poszczególnych kategorii społecznych. Podobnie, badania wymagają skutki wprowadzania partycypacyjnego modelu planowania przestrzennego, badanie wskaźników określających poziom zadowolenia społecznego z lokalizacji w miejscu zamieszkania oraz poznanie motywów i działań deweloperów.

4. *Istnieją okoliczności (gospodarcze, przestrzenne i społeczne), w których dominacja zabudowy rozproszonej nad zwartymi układami osadniczymi jest racjonalna.*

Potrzebne są badania nad przestrzennymi skutkami rozlewania się miast przez: analizę danych z transakcji nieruchomości, porównanie korzyści opracowywania mpzp z korzyściami uzyskiwania decyzji tzw. WZ, analizę dostępności nowych źródeł energii, zaopatrzenia w wodę, utylizacji odpadków, konsekwencje rozwoju przestrzeni wirtualnej (tele-praca i inne usługi internetowe). Podobnie, potrzebne są badania nad społeczno-kulturowymi skutkami rozlewania się miast w zakresie cech społeczno-ekonomicznych zbiorowości zamieszkujących sferę podmiejską. Badanie w układzie miasta-rdzenia *versus* obszary podmiejskie: postaw mieszkańców, rynku pracy, intensywności interakcji społecznych, kapitału społecznego przemian stylów życia, powiązań gospodarczych, kulturowych i społecznych, analiza postaw mieszkańców

wobec elementów krajobrazu kulturowego, analiza postaw, oczekiwań i konfliktów wobec sposobu budowy oraz zagospodarowania przestrzeni, pozwolą na ocenę racjonalności zabudowy rozproszonej lub zwartej w danym kontekście.

5. *Wypracowane poza Polską diagnozy dotyczące dysfunkcji rozlewania się miast oraz remedia nie mogą być wprost wykorzystane do badania rozlewania się miast w Polsce ze względu na odmienną genezę, specyfikę i przebieg tych procesów.*

Wymaga to jednak zbadania modeli zarządzania publicznego: *new public management governance* oraz neoweberyzmu w jednostkach samorządu terytorialnego, w relacji do zjawiska rozlewania się miast.

6. *Obecne sposoby realizacji polityk publicznych samorządów sprzyjają wzrostowi dysfunkcji rozlewania się miast w Polsce.*

Potwierdzić to może analiza uwarunkowań prawnych dotyczących zagospodarowania przestrzennego i polityki przestrzennej, prawa budowlanego, *Ustawy o finansach publicznych*, relacji prawa lokalnego do prawa własności itp.

7. *Stopniowe wprowadzanie elementów krystalizujących układy osadnicze (np. realizacja koncepcji miasta zwartego) redukuje dysfunkcje społeczne, przestrzenne i gospodarcze.*

Kluczowe znaczenie potwierdzające taką hipotezę ma wypracowanie możliwości zastosowań istniejących rozwiązań typu np. *smart sprawl*, a zwłaszcza tzw. dobrych praktyk w Polsce w celu krystalizacji rozproszonej zabudowy przez instrumenty przestrzenne, ekonomiczne, prawne i społeczne. Przydatne byłyby też rekomendacje do zmiany polityki gospodarczej, społecznej i przestrzennej kraju w zakresie przeciwdziałania dysfunkcyjnym zjawiskom niekontrolowanego rozlewania się miast. Podstawowym argumentem racjonalizacji zagospodarowania przestrzeni powinny być badanie nad gospodarczymi skutkami rozlewania się miast przez badanie: wpływów do budżetu miasta-rdzenia z tytułu podatków PIT i CIT, efektywności kosztów infrastruktury komunalnej, nakładów samorządów na rozwój terytoriów peryferyjnych.

Wnioski

Konfirmacja lub odrzucenie przedstawionych powyżej hipotez pozwoli na identyfikację skutków rozlewania się miast, stworzenie typologii obszarów dysfunkcji i eufunkcji w układzie przestrzennym, która może stać się podstawą określenia ekonomicznych i społecznych kosztów procesu *urban sprawl*.

Należy uwzględnić ważne uwarunkowania procesu rozlewania się miast w Polsce, które nadają mu, w ostatnich latach pewną swoistość. Przede wszystkim chodzi o zmianę oczekiwań społecznych. Stare dzielnice miejskie stają się często nieatrakcyjne jako miejsce do życia ze względu na niski standard z punktu widzenia dzisiejszych oczekiwań, zanieczyszczenie powietrza, hałasy związane z komunikacją, brak odpowiedniej infrastruktury. Pojawiają się nowe style życia, często związane z dbaniem o zdrowie, sprawność fizyczną, relacje towarzyskie. Te potrzeby trudno zaspokajać

w mieście, w intensywnie zabudowanych przestrzeniach, niewielkich mieszkaniach. Po 1989 r. wzrosła też bardzo wyraźnie potrzeba indywidualizmu, posiadanie wyboru stało się wartością. W różnych obszarach życia w coraz większym stopniu pojawiało się dążenie do realizowania własnych koncepcji i własnych wizji, co w znacznym stopniu było rodzajem reakcji na brak swobody decydowania nawet o własnych sprawach, standaryzowanie i reglamentowanie wielu ważnych dla ludzi dóbr i wartości przez cały okres PRL-u. Ważnym nowym czynnikiem przemian w sferze wyboru miejsca zamieszkania stał się dostęp do nowych technologii, pozwalający na nowe sposoby pracy, robienia zakupów, uczestnictwa w kulturze, utrzymywania relacji społecznych.

Urban sprawl można określić jako „odpowiedź kulturową” na określone potrzeby i aspiracje różnych grup społecznych. Rozwijająca się klasa „średnia” zaczęła potrzebować nowych przestrzeni konsumpcji odpowiednio prestiżowych, pozwalających podkreślić swój status. Takie przestrzenie oferuje strefa podmiejska, która staje się w coraz większym stopniu zorganizowana w związku z potrzebami nowych mieszkańców. Poszukując remediów dla dysfunkcji związanych z procesami *urban sprawl* należy wskazać na perspektywy osiągnięcia rozwoju zrównoważonego na poziomie miast. Jak zwracają uwagę Lisowski i Grochowski, *ład przestrzenny* jest pojęciem akcentującym wartości i jednocześnie jego wdrażanie wymaga daleko idących kompromisów w relacjach między różnymi grupami aktorów. Jednym z największych wyzwań jest oddziaływanie na postawy indywidualne i zbiorowe (grup interesów), a zwłaszcza przekonanie uczestników „gry o przestrzeń” do dostrzegania korzyści wynikających z porządkowania przestrzeni i negocjowania interesów oraz odpowiednie definiowanie interesów indywidualnych i grupowych. [Lisowski, Grochowski 2008, s. 244-245]. Myślenie o radzeniu sobie z konsekwencjami *urban sprawl* powinno być dwutorowe: chodzi o uporządkowanie rozciągniętych obszarów podmiejskich, nadanie im nowych wartości przestrzennych, społecznych, kulturowych, ale także gospodarczych. Istotną rolę odgrywa planowanie przestrzenne i społeczne, poszukiwanie osi krystalizujących organizacje przestrzeni, czyli miejsc, wokół których mogłaby się koncentrować zabudowa, tworząc bardziej skupione, uporządkowane obszary. Potrzebne są także ośrodki skupienia społecznego, które mogłyby tworzyć centra życia społecznego. W tej roli mogłyby występować instytucje kultury (np. biblioteki), instytucje edukacyjne czy religijne. Z kolei należy rozważyć nowe impulsy rozwojowe dla miast. Potrzebny jest rozwój usług, przestrzeni o charakterze ludycznym, stworzenie nowych szans i nowych możliwości. Przyspieszanie re-urbanizacji wiąże się z budową sprawnej sieci transportowej, rozluźnianiem zabudowy, tak by stworzyć miejsca dla przestrzeni publicznej, ale także na parkingi, bezkolizyjne przejścia itd. [Markowski 2011].

Literatura

- Boudon R., Bourricaud F., 1989, *A Critical Dictionary of Sociology*. The University of Chicago Press, Chicago, s. 178-179.
- Bruegmann R., 2005, *Sprawl. A compact History*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Charmaz K., 2009, *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Croswell J. W., 2013, *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*. Wyd. UJ, Kraków.
- Degórska B., Deregowska A., 2008, *Zmiany krajobrazu obszaru metropolitalnego Warszawy na przełomie XX i XXI wieku*. Atlas Warszawy, z. 10, IG i PZ PAN, Warszawa.
- Ekonomiczne straty i społeczne koszty niekontrolowanej urbanizacji w Polsce – wybrane fragmenty raportu*. Samorząd Terytorialny, 2014, t. 25, s. 5-12.
- Glaser B. G., Strauss A. L., 2009, *Odkrywanie teorii ugruntowanej*. Zakład Wyd. NOMOS, Kraków.
- Goetz A., 2013, *Suburban Sprawl or Urban Centres: Tensions and Contradictions of Smart Growth Approaches in Denver, Colorado*. "Urban Studies", t. 50, nr 11.
- Gutry-Korycka M., 2005, *Urban Sprawl Warsaw Agglomeration, Case Study*. Warsaw University Press, Warsaw.
- Korcelli P., 1974, *Teoria rozwoju struktury przestrzennej miast*. Studia KPZK PAN, PWN, Warszawa.
- Kowalewski A., Mordasiewicz J., Osiatyński J., Regulski J., Stępień J., Śleszyński P., 2013, *Raport o ekonomicznych stratach i społecznych kosztach niekontrolowanej urbanizacji w Polsce*, [<http://www.igipz.pan.pl/aktualnosc-zgmil/items/raport-ekonomiczny-2013.html>].
- Kudłacz M., 2016, *Dysfunkcje amorficznego rozrostu osadnictwa w Polsce*. UE w Katowicach, Katowice.
- Lisowski A., Grochowski M., 2008, *Procesy suburbanizacji. Uwarunkowania, formy i konsekwencje*, [w:] *Ekspertyzy do Koncepcji Zagospodarowania Przestrzennego Kraju*, t. 1, K. Saganowski, M. Zagrzejewska-Fiedorowicz, P. Żuber (red.). MRR, Warszawa.
- Lorens P. (red.), 2005, *Problemy suburbanizacji*. Biblioteka Urbanisty, t. 7, Warszawa.
- Malisz B., Zurkowski J., 1971, *Metoda analizy progowej*. Studia KPZK PAN, t. 17, PWN, Warszawa.
- Markowski T., 2011, *Rozpadają się centra polskich miast*. „Gazeta Wyborcza”, 24 lutego.
- Matney D., 2011, *Żywiłowość lokalizacji osiedli mieszkaniowych na terenach wiejskich obszaru metropolitalnego Warszawy*. UW, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych.

- Mantey D., 2013, *Pułapka suburbanizacji, czyli o planach migracyjnych młodych piaseczan*. „Przegląd Geograficzny”, t. 85, nr 2.
- Merton R. K., 1982, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Biblioteka socjologiczna, PWN, Warszawa.
- Molotch H., 1976, *The City as a Growth Machine: Toward a Political Economy of Place*. The American Journal of Sociology, t. 82, nr 2, s. 309-332.
- Nuissel H., Rink D., 2005, *The ‘Production’ of Urban Sprawl in Eastern Germany as a Phenomenon of Post-socialist Transformation*. Cities, t. 22, nr 2, s. 123–134.
- Piorr A., Ravetz J., Tosics I. (red.), 2011, *Peri–Urbanization in Europe. Synthesis Report*. Publ. Forest & Landscape, University of Copenhagen.
- Przesmycka N., 2012, *Krajobraz kulturowy nowych suburbi Lublina*. „Teki Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr.” – OL PAN, VIII/1.
- Soja E. W., 2000, *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Blackwell, Oxford.
- Szirmai V. (red.), 2011, *Urban Sprawl In Europe, Similarities or Differences?* AULA Kiado, Budapest.
- Sztompka P., 1971, *Metoda funkcjonalna w socjologii i antropologii społecznej (studium analityczne)*. Ossolineum, Wrocław.
- Śleszyński P., 2014, *Procesy suburbanizacji w Polsce a polityka przestrzenna i regionalna, [w:] Centra i peryferie w okresie transformacji ustrojowej*, J. Wolaniuk (red.). XXVII Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Wyd. UŁ, s. 11- 26.
- Śleszyński P., 2014a, *Distribution of Population Density in Polish Towns and Cities*. Geographia Polonica, t. 87, 1, s. 61-75.
- Węclawowicz G., 1996, *Contemporary Poland Space and Society*. UCL Press, London.
- Węclawowicz G., 2002, *Przestrzeń i społeczeństwo współczesnej Polski*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Węclawowicz G., 2007, *Geografia społeczna miast*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Węclawowicz G., 2013, *Transnational Development Strategy for the Post-socialist cities of Central Europe*. IGiPZ PAN, Warszawa.
- Więclaw-Michniewska J., 2006, *Krakowskie suburbia i ich społeczności*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Zekovic S., Vujosevic M., Maricic T., 2015, *Spatial Regularization, Planning Instruments and Urban Land Market in a Post-socialist Society: The Case of Belgrade*. Habitat International, 48, s. 65-78.